

СЕМАНТЫКА І ПРАГМАТЫКА БЕЛАРУСКІХ ЎКАЗАЛЬНЫХ ЗАЙМЕННІКАЎ ЯК СРОДКАЎ РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ ПРАСТОРАВА-ТЭМПАРАЛЬНАГА ДЭЙКСІСА

Дэйксіс — адна з асноўных катэгорый моўнай камунікацыі. Адпаведна асноўных параметраў сітуацыі маўлення — удзельнікам (моўцу і адрасату), месцы і часу — традыцыйна вылучаюцца тры тыпы дэйксіса: *персанальны*, *прасторавы* і *тэмпаральны*. *Прасторавы* дэйксіс вызначаецца як указанне на становішча адносна дэйктычнага цэнтра моўнага акту — месца, дзе знаходзіцца моўца [1]. У працах, прысвечаных прастораваму дэйксісу, падкрэсліваецца шырокі спектр реляцыйных адносін, заснаваных на розных параметрах: блізкасці / аддаленасці, напрамку, бачнасці / нябачнасці рэферэнта і інш. Шырокі спектр реляцыйных адносін у межах прасторавага дэйксіса абумоўлівае выкарыстанне разнастайных марфалагічных, лексічных і сінтаксічных сродкаў, сярод якіх менавіта ўказальныя займеннікі з'яўляюцца базіснымі актуалізатарамі прасторава-тэмпаральных параметраў моўнага акту. Указальныя займеннікі на матэрыяле розных моў свету разглядаліся ў працах Э. Бенвеніста, К. Бюлера, А.А. Кібрыка, Дж. Лайанза, К.Е. Майцінскай, Т.М. Нікалаевай, А.В. Падучавай, С.А. Крылова, А.А. Патабні, В.М. Селівёрставай, Ч. Філмара і інш. У беларускім мовазнаўстве гэты тып індэксальных слоў аналізаваўся ў працах Г.І. Карлава, А.А. Ларыёнавай, Т.Ф. Сцяшковіч і інш. Аднак цэлы шэраг пытанняў вызначэння семантыкі, прагматычнага статусу беларускіх указальных займеннікаў і іх функцый у арганізацыі маўлення ўзаемадзеяння носбітаў мовы да гэтага часу не былі прадметам увагі айчынных мовазнаўцаў.

Спецыяльныя даследаванні на матэрыяле рознаструктурных моў бяспрэчна сведчаць аб ўзнікненні дэйктычных элементаў у выніку паступовага пераасэнсавання называльных слоў і ператварэння іх у займеннікі на пэўным этапе развіцця абстрактнага мыслення [2, с. 54].

Сучасная сістэма ўказальных займеннікаў беларускай мовы, што ўключае лексемы *гэты*, *гэтакі*, *той*, *такі*, *столькі* будуюцца на двухэлементным супрацьпастаўленні: праксімальны (блізкі) дэйксіс для ўказання на рэферэнта, які знаходзіцца бліжэй — *гэты*, *гэтакі*, дыстальны (аддалены) дэйксіс — для ўказання на рэферэнта, які знаходзіцца на адлегласці ад моўцы і адрасата — *той*. Згодна з Ю.Д. Апрасянам, для апісання значэння моўных адзінак з прасторавай семантыкай неабходна пэўная сістэма каардынат, якая ўлічвае становішча моўцы, яго асобасную прастору, кропку адліку ў прасторы і прастору падзеі [3]. Моўца як суб'ект успрымання з'яўляецца цэнтрам каардынацыі сітуацыі маўлення, тым пунктам адліку, адносна якога будуюцца прасторавыя і часавыя адносіны. Асаблівасці ўспрымання суб'екта маўлення знаходзяць сваё адлюстраванне ў падзеле прасторы на дзве сферы: інклюзіўную, калі аб'екты, падзеі або з'явы свядома ўключаюцца

назіральнікам у яго асобасную сферу і эксклюзіўную, калі аб'екты, падзеі або з'явы знаходзяцца па-за межамі асобаснай прасторы назіральніка. Указальныя займеннікі *гэта*, *гэтакі* ажыццяўляюць ўказанне на рэфэрэнт, уключаны ў асобасную прастору моўцы. Гэта ўказанне на: 1) на асобу ці прадмет, якія знаходзяцца ў межах зрокавай перцэпцыі суб'екта маўлення: — *Трэба гэту* [рыбу] *засмажыць* (В. Быкаў. Ваўчыная яма) [НКРЯ]; 2) на дзеянні аднаго з удзельнікаў сітуацыі з уцягваннем суб'екта маўлення, таму прастора сітуацыі супадае з асобаснай прасторай моўцы, а само дзеянне атрымлівае маральна-этычную ацэнку: “*Ну, гэта ўжо занадта — пры алтары зарэзаць...*” — *падумаў я, не перапыхваючы Лі-Лі*. (У. Някляеў. Лабух) [НКРЯ]; 3) на фізічную, часам незнаёмую прастору, што перавышае межы поля зроку моўцы, але тым не менш уключаецца ў яго асобасную прастору: *Я быў у гэтых мясцінах першы раз, і ўсё тут было для мяне новае* (А. Шашкоў. У дарозе) [4]; 4) на ўжо вядомыя адрасату асобу ці прадмет: *Дзіўны чалавек гэты Галілей!* (М. Зарэцкі. Вязьмо) [5]. У падобных кантэкстах, як адзначае М. Ю. Аляшкоў, дэйкіс «забяспечвае эфектыўнасць акта камунікацыі пры наяўнасці ў камунікантаў агульнага прэсупазіцыянальнага фонду» [6] — агульнага фонду ведаў. Часам указальны займеннік *гэты* можа выконваць абагульняющую артыклевую функцыю з назоўнікам у множным ліку і выражаць негатыўную ацэнку ў дачыненні да прафесійных навыкаў ці ўласцівасцей прадмета размовы: — *Ох, гэтыя мне свяцілы!* (І. Шамякін. Сэрца на далоні) [НКРЯ].

Займеннікі *той* катэгарызуе прастору сітуацыі і аб'екты, што знаходзяцца па-за межамі асобаснай тэрыторыі моўцы і ўказвае: 1) на прадмет ці асобу, што знаходзяцца па-за межамі зрокавай перцэпцыі суб'екта маўлення, але вылучаюцца з ліку іншых па прычыне адметных уласцівасцей: *Каго ўзяў сілай?.. Вы бачылі тую грамадзянку Ліскіну?..* (У. Някляеў. Лабух) [НКРЯ]; 2) на той, а не іншы прадмет ці асобу звычайна ў спалучэннях з займеннікам *самы* для акцэнтавання ўвагі адрасата на пэўным рэфэрэнце: *Мусіць, гэта быў той самы бліндаж* (В. Быкаў. Бліндаж) [НКРЯ]; 3) на тэрыторыю з аб'ектамі, што размешчаныя на значнай адлегласці, але зрокава ўспрымаюцца і атаясамліваюцца суб'ектам маўлення са сваёй уласнай прасторай: *Я тыя мясціны з маленства люблю* (У. Гуткоўскі. Да дадому) [НКРЯ]; 4) на прадмет ці асобу, якія знаходзяцца па-за межамі зрокавай перцэпцыі суб'екта маўлення і выключаюцца з яго асобаснай прасторы, што абумоўлівае негатыўнае стаўленне моўцы да гэтых прадметаў, людзей, з'яў і ўспрымання іх як пагрозы: *На падрыхтаваныя рубяжы? Мы, салдаты, ведаем тыя падрыхтаваныя рубяжы!* (І. Чыгрынаў. Плач перапёлкі) [НКРЯ].

Займеннік *такі* ўказвае: 1) на якасць, уласцівасць асобы, прадмета (менавіта гэты, падобны да чаго-небудзь, каго-небудзь): — *Хіба такая павінна быць вайсковая аўтатэхніка?* (В. Быкаў. Ваўчыная яма) [НКРЯ]; 2) менавіта на тое, што адпавядае таму, што будзе сказана далей: *Ранейшае жыццё было такое: ураднік забярэ, суддзя абдзярэ, гандляр абкрадзе* (Ф.М. Янкоўскі) [НКРЯ]; 3) на тое, што патрэбна ці адпавядае спадзяванню

удзельнікаў моўнага акту: *Пазваніў начальніку палітаддзела: «Есць такі чалавек!»* (І. Чыгрынаў. Апраўданне крыві) [НКРЯ].

У некаторых выпадках, калі моўца не ўпэўнены ў дастатковай ідэнтыфікацыі рэферэнта для адрасата па прычыне адсутнасці ў яго рэлевантных ведаў, указальныя займеннікі спрашчаюць распазнаванне адпаведнага рэферэнта праз выкарыстанне размоўных фармулёвак — *try-marking* і выконваюць *распазнавальную* (recognition) функцыю [7, с. 17]: — *Што?* — *Ну, гэта... Выніць мне, — слабым голасам патлумачыў бамж* (В. Быкаў. Ваўчыная яма) [НКРЯ].

Указальныя займеннікі могуць не толькі пазначаць прасторавыя, але і часавыя каардынаты моўнага акту — тэмпаральны дэйкіс. Значэнне ўказальных займеннікаў звычайна грунтуецца на традыцыйным катэгарыяльным супрацьпастаўленні *блізкі — далёкі*. Займеннік *гэты* пазначае час, блізкі да моўцы, ўключае момант выказвання і атаясамлівае асобасную прастору моўцы з прасторай сітуацыі: *А гэтым летам абавязкова пакласці пачатак рэвалюцыйнай настаўніцкай арганізацыі* (Якуб Колас. На ростанях) [НКРЯ]. У гэтым кантэксте цяперашні час — гэта «фрагмент рэчаіснасці, што з'яўляецца аб'ектам непасрэднага пачуццёвага ўспрымання» [8, с. 45]. Рэферэнт указальнага займенніка *той*, адпаведна, паказвае на час да моманту гаворкі: *У той год доўга не прыходзіла зіма* (У. Караткевіч. Чазенія) [НКРЯ]. Прастора сітуацыі, апісаная у гэтым выказванні, не супадае і не ўключаецца ў асобасную прастору моўцы па прычыне адсутнасці на момант вымаўлення выказвання аб'ектаў, што апісваюцца. Пры ўжыванні ўказальных займеннікаў *гэты* і *той* з тэмпаральнымі лексемамі са значэннем 'перыяд часу' (*год, нядзеля, месяц* і пад.) уключаецца сам момант маўлення ці назірання і прамежак часу каля яго: *Усё адразу. Усё на гэтым тыдні, сёння, зараз. Здохнем, калі не зробім* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім) [НКРЯ].

Пры ўжыванні ўказальных займеннікаў *гэты* і *той* з тэмпаральнымі лексемамі са значэннем 'кропка адліку' (*панядзелак, чацвер, раніца*) у адрасата не ўзнікае праблем з ідэнтыфікацыяй рэферэнта *гэта* ў выказваннях тыпу *Сустрэнемся ў гэты чацвер*: яму і моўцы зразумела, што сустрэча адбудзецца ў чацвер на гэтым тыдні, а не на мінулым [9]. Выказванне тыпу **Мы сустрэнемся ў той чацвер* з указальным займеннікам *той* не мае сэнсу, паколькі словазлучэнне *той чацвер* указвае на чацвер на мінулым тыдні і таму з займеннікам *той* магчыма выказванне *Мы сустрэкаліся/сустрэліся ў той чацвер*.

У сістэмах ўказальных займеннікаў славянскіх моў даволі шмат варыянтаў і дублетаў, што ўнутрана звязана са схільнасцю дэйктычных слоў да выражэння дадатковых экспрэсіўных адценняў і інфармацыі пра суразмоўцаў (узрост, ступень адукаванасці, літаратурныя густы, пачуццё гумару) [10]. Так, займеннікі *гэта, тая, такая* жаночага роду ў творным склоне адзіночнага ліку маюць кароткую (*гэтай, той, такой*) і поўную (*гэтаю, тою, такою*) формы. Кароткая форма характэрна для літаратурнай мовы ўсіх стыляў: *Назва оперы па-італьянску заставалася той самай (усё*

*адно Иван не разбярэцца), а на расейскую мову перакладалася зусім іначай (У. Караткевіч. Зброя). Поўная форма пераважна ўжываецца ў творах мастацкай літаратуры і адлюстроўвае рысы вуснага народнага маўлення [11]: Ведаў, ёсць недзе пад Сінянскім борам вёска з **такою** назвай, толькі як да яе дацяцца? (В. Быкаў. У тумане) [НКРЯ]. У мастацкай літаратуры замест жаночага рода *гэта* ў вінавальным склоне адзіночнага ліку ўжываюцца формы *гэтакая* і *гэткая*. *Гэтакая* не з'яўляецца літаратурнай нормай: Тым часам, калі ўжо на тое, яму дужа нялёгка зрабілася ад Зазыбавага запытання — сапраўды, чаму тады не адпусцілі немцы і Бутрыму, чаму аднаму **гэтакая** прывілея? (І.Чыгрынаў. Апраўданне крыві) [НКРЯ]. Кароткая форма *гэткая* ўласціва гутарковаму маўленню: **Гэткая** — дыхт для мяне жонка! (Я. Купала. Паўлінка) [НКРЯ]. Займеннік *гэтулькі* выступае як размоўны варыянт займенніка *столькі* і падкрэслівае значную колькасць прадмета маўлення: Можна было сарваць велізарнейшы куш, калі загнаць расістам **гэтулькі** нафты (П. Місько. Грот афаліны) [НКРЯ].*

Займеннік *гэтакі* мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склоне адзіночнага ліку ўжываецца ў двух варыянтах: *гэтакі* і *гэткі*. Першая форма характэрна для літаратурнай мовы: Раджэ знарок прапанаваў **гэтакі** маршрут, хоць на набярэжнай было б хутчэй (П. Місько. Грот афаліны) [НКРЯ], другая — для гутарковай: Чаму менавіта яго напаткаў **гэткі** нялюдскі лёс? (В. Быкаў. У тумане) [НКРЯ].

Такім чынам, указальныя займеннікі адыгрываюць значную ролю ў вылучэнні і пазначэнні асобаснай сферы моўцы, выражэнні разнастайных суб'ектыўных мадальнасцей, актуалізацыі прасторавых і часавых каардынат моўнага акту, што базуюцца не толькі на блізкасці/аддаленасці аб'ектаў да суб'екта маўлення і адрасата, але на больш складаных моўных заканамернасцях, дэтэрмінаваных статусам камунікантаў, іх эмацыянальна-псіхалагічным станам, агульным фондам ведаў.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

НКРЯ — Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ruscorpora.ru/search-para-be.html>. — Дата доступа: 12.12.2015.

ЛІТАРАТУРА

1. Жеребило, Т.В. Словарь лингвистических терминов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://linguistics_dictionary.academic.ru. — Дата доступа: 10.01.2016.
2. Майтинская, К.Е. Местоимения в языках разных систем. — М., 1969.
3. Апресян, Ю.Д. Дейксис в лексике и **грамматике** и наивная модель мира // Семиотика и информатика: сб. науч. ст. / редкол.: А.И. Михайлов [и др.]. — М., 1986. — Вып. 28. — С. 5–33.
4. Шашкоў, А. У дарозе [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступа: http://knihi.com/Ales_Saskou/U_darozie.html. — Дата доступа: 13.02.2016.
5. Зарэцкі, М. Вязьмо [Электронны рэсурс] / М. Зарэцкі. — Рэжым доступа: <http://mihaszarecki.ru/stories/2-page-20.htm>. — Дата доступа: 04.05.2016.
6. Олешков, М. Ю. Дейксис в институциональном дискурсе // Актуальные проблемы общего и регионального языкознания: материалы Всероссийской науч. конф. — Уфа, 2008. — С. 73–77.
7. Sacks, H., Schegloff, E.A. Two Preferences in the Organization Reference to Persons in Conversation and Their Interaction // Everyday Language: Studies in Ethnomethodology. — New York, 1979. — P. 15–21.

8. Кравченко, А.В. Вопросы теории указательности: эгоцентричность, дейктичность, индексальность. — Иркутск, 1992.
9. Levinson, S.C. Pragmatics. — Cambridge, 1983.
10. Норман, Б.Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций [Электронный ресурс]. — 2009. — Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/1690>. — Дата доступа: 10.01.2016.
11. Сцяшковіч, Т.Ф. Займеннік у беларускай мове. — Мінск, 1977. — С. 110–118.